

Філіпович М.Б.

Заклад вищої освіти «Академія рекреаційних технологій і права»

Діхтярук Є.А.

Волинський національний університет імені Лесі Українки

ДЕПОРТАЦІЯ ЯК ПРЕДМЕТ ІСТОРИКО-ПОЛІТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті розглядається депортація як складне історико-політичне явище, що потребує міждисциплінарного аналізу. Основну увагу зосереджено на методологічних підходах до вивчення депортаційних процесів в Україні у ХХ столітті, зокрема в контексті тоталітарних режимів та політичних репресій. Проаналізовано історіографічні джерела, які висвітлюють різні інтерпретації причин, механізмів та наслідків примусового переміщення населення.

Також подано комплексний аналіз поняття «депортація» як об'єкта історико-політичного дослідження. Особливу увагу приділено методологічним підходам до його визначення в українській та зарубіжній історіографії. Дослідники звертають увагу, як політичні режими, ідеологічні настанови та державна риторика впливають на формування змісту поняття «депортація», його правове трактування та наративне представлення в історичних джерелах.

У роботі порівнюються концептуальні рамки, в яких депортація постає як інструмент етнічної чистки, засіб політичного контролю або форма адміністративного переміщення населення. Проаналізовано, як зміна політичного контексту – зокрема перехід від тоталітарних до демократичних режимів – трансформує наукові та суспільні уявлення про депортацію.

Стаття також окреслює проблеми термінологічної невизначеності, що виникають у міждисциплінарних дослідженнях, і пропонує критичний огляд основних історіографічних позицій. Робота базується на поєднанні методів історичного аналізу, політичної теорії та дискурсивного підходу, що дозволяє глибше осмислити політично зумовлену природу депортаційних практик в Україні ХХ століття. Автори пропонують критичну оцінку існуючих дослідницьких парадигм та окреслюють перспективи подальших студій у межах історико-політичної науки. Робота базується на поєднанні методів історичного аналізу, політичної теорії та джерелознавства.

Ключові слова: Депортація, історико-політичне дослідження, методологія історичних наук, історіографія, політичні режими, ідеологія, репресивна політика.

Постановка проблеми. У сучасній історико-політичній науці поняття «депортація» залишається багатозначним і методологічно неоднозначним. Його трактування варіюється залежно від політичного контексту, ідеологічних настанов, правових норм та наративних стратегій, що використовуються в історичних джерелах і наукових дослідженнях. Відсутність єдиного підходу до визначення цього терміну ускладнює порівняльний аналіз депортаційних практик, а також створює ризики політизації історичної пам'яті.

Проблема полягає в тому, що наукова інтерпретація депортації часто залежить не лише від

емпіричних даних, а й від політичної кон'юнктури, що формує рамки допустимого дискурсу. Це породжує потребу в критичному переосмисленні методологічних засад дослідження депортацій, зокрема в українському контексті, де історичні травми, пов'язані з примусовими переміщеннями, залишаються актуальними для суспільної свідомості.

Наукове значення даного дослідження полягає у необхідності розробки чітких методологічних критеріїв для аналізу депортацій як політично зумовленого явища, що дозволить уникнути маніпуляцій у трактуванні історичних подій. А практичне

значення – у формуванні збалансованої історичної політики пам'яті, яка враховує різні інтерпретації, але базується на науково обґрунтованих підходах. Дана робота сприятиме деконструкції ідеологічних нашарувань у термінології та відкриває шлях до інтердисциплінарного діалогу між істориками, політологами, правознавцями та соціологами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що дана тематика досить є затребуваною. Упродовж останніх десятиліть проблема депортації як історико-політичного явища стала предметом численних наукових студій, що охоплюють як емпіричні аспекти примусового переміщення населення, так і теоретичні засади його осмислення. Зокрема, у праці М. Литвина розглядається дилема між гуманітарним і репресивним характером депортацій, організованих комуністичними режимами. Автор акцентує на політично зумовленій природі таких акцій, що часто маскувалися під «евакуацію» або «захист» населення [12].

У дисертації А. Когути досліджено особливості операції «Запад» 1947 року, з використанням архівних матеріалів МДБ. Автор вказує на недостатню розробленість історіографії цієї депортаційної кампанії, зокрема щодо її передумов, механізмів реалізації та наслідків, що свідчить про потребу в глибшому методологічному осмисленні таких явищ [9].

Цікаву перспективу пропонує К. Проценко у дослідженні еволюції депортаційних практик у Великій Британії, де аналізується вплив політичної риторики на формування громадського дискурсу щодо депортації. Робота демонструє, як термінологія та політичні наративи змінюються залежно від урядових пріоритетів і партійної ідеології [13].

Глибоко аналізують тему депортацій як у контексті України, так і ширше ряд українських науковців. В. Адамовський досліджує депортацію кримських татар, її причини та правові підстави [5]. Авторка статті про депортацію українців з Лемківщини та Надсяння (1944–1946). Вивченням примусової депортації та системою праці на західноукраїнських землях під час нацистської окупації займається Ю. Сорока [14]. Умови життя, праці та повернення українців примусово вивезених до Німеччини з'ясовують А. Кравченко та С. Батурін [11].

Окрім українських науковців, тему депортацій активно досліджують історики, соціологи, правознавці та економісти з різних країн. Зокрема М. Абел аналізує довгострокові наслідки примусового переселення в Південній Африці, його праця

стала знаковою для економічної історії депортацій [1, Р.: 915–953]. Стаття Б. Андерсона, М.-Й. Гібніа та Е. Паолетті у якій досліджується громадянство, депортація та межі належності у контексті сучасної міграційної політики є фундаментальною для правознавців [2].

Однак, попри чисельні дослідження питання визначеності та сталості у понятті «депортації» залишаються відкритими, як у світі, так і в Україні. Така методологічна нечіткість призвела до відсутності єдиної класифікації, що враховує політичний, правовий і соціальний контекст. Не секрет, що на трактування подій досить часто впливає політична інтерпретація терміна, яка у багатьох дослідженнях проявляється від ідеологічної позиції автора або державної політики, що ускладнює об'єктивний аналіз. Політичне розуміння депортації – це не просто юридичне чи адміністративне явище, а інструмент влади, який часто використовувався для досягнення стратегічних або ідеологічних цілей. Відсутність міжрегіональних та міждержавних порівнянь депортаційних практик не дозволяє виявити універсальні закономірності. Не менш проблематичним у визначенні об'єктивності процесу є обмежений доступ до джерел, що пов'язаний з політикою країн.

Метою даної статті є здійснення критичного аналізу методологічних та історіографічних підходів до визначення поняття «депортація» в історико-політичному дискурсі, з особливим акцентом на вплив політичних чинників на його інтерпретацію. У межах цієї мети передбачається визначити основні методологічні підходи до дослідження депортацій у сучасній історичній науці та проаналізувати, як політичні режими та ідеології впливають на термінологічне наповнення поняття «депортація».

Виклад основного матеріалу. Щороку восени Україна вшановує роковини депортації українців. Це вшанування прив'язано до події які відбувалися у 1944–1951 роках на землях Закерзоння (Лемківщини, Холмщини, Любачівщини, Західної Бойківщини, Надсяння, Підляшшя). Однак, слід сказати, що як і сам процес «депортації» не є процесом винятково ХХ століття, хоча саме у ХХ столітті він став «широковживаним», як і не застосовувався він виключно лише до українців, чимало інших народів в різні історичні проміжки були депортовані. Безумовними є лише той факт, що саме до українців депортація застосовувалася ледве не найчастіше за інші нації (див. табл. 1):

Загалом, українці є другою нацією, після євреїв, яка у наслідок депортаційних процесів у

Історичні приклади депортації

Період	Подія	Кого депортували	Причина
18–19 ст.	Російська імперія	Українців, татар, ногайців	Військові кампанії, колонізація
1915	Перша світова війна	Українців з Холмщини, Підляшшя	Політика «випаленої землі» Росії
1930–1952	СРСР	Кримських татар, поляків, німців, українців	Колективізація, репресії, етнічна політика
1944–1951	СРСР і Польща	Українців із Закерзоння	«Обмін населенням», боротьба з УПА
2022–2023	Росія	Українців з окупованих територій	Військові злочини, русифікація, викрадення дітей

період 1930–1951 рр. втратила 1,5 млн населення. У 2022–2023 рр. Росія вивезла понад 2.8 млн українців, зокрема десятки тисяч дітей, що кваліфікується як воєнний злочин [15]. Ці цифри – не просто статистика. За кожною стоять зруйновані родини, втрачення культури, знищення ідентичності.

Депортація – це примусове виселення людей з місця їхнього постійного проживання, яке здійснюється державними органами з політичних, етнічних, соціальних чи військових причин. Це явище має глибокі історичні корені і трагічні наслідки для мільйонів людей та має глибоке історичне коріння, і його значення змінювалося залежно від епохи та політичного контексту:

У римському праві депортація означала довічне заслання, часто на острів, як покарання за політичні злочини. Вона супроводжувалась конфіскацією майна та позбавленням громадянства. У Київській Русі вигнання за межі громади було частиною покарання за тяжкі злочини, згідно з «Руською правдою». У Великому князівстві Литовському застосовували баніцію – різновид депортації. Термін «депортація» почав активно використовуватись у французькому кримінальному законодавстві, зокрема після Закону про підозрілих (1791). Його застосовували для політично неблагонадійних осіб, яких висилали до колоній, наприклад, у Гвіану. У СРСР депортація стала інструментом державної політики, особливо в 1930–1940-х роках. Виселялися як окремі особи, так і цілі народи – окрім українці, кримські татари, чеченці, інгуші, німці, поляки тощо. Згідно з Римським статутом Міжнародного кримінального суду (1998), депортація або насильницьке переміщення населення визнані злочином проти людяності. Сьогодні депортація розглядається не лише як історичний злочин, а як тривала політика, що має коріння зокрема в імперських практиках Росії. Науковці та політики дедалі частіше говорять про неперервність насильницького переселення – від царської Росії, через СРСР, до сучасної РФ.

Якщо говорити про історіографію даного питання, то серед науковців існує кілька підходів. Зокрема, коли мова йде про стародавній чи середньовічний період, то такий термін як «депортація» зазвичай не вживають, у більшості випадків автори застосовують термін «вигнання», «вислання». У історіографії нового часу з'являється відмінності між колективним і індивідуальним видворенням, і зрештою, хоча явище є масовим однак не асоціюється як колективне. У XX столітті «депортація» перебуває у двох іпостасях і як колективне, і як індивідуальне явище.

Український досвід депортацій, особливо у XX столітті, є предметом ретельного вивчення. Водночас світова наука виробила багатовекторні підходи до цього явища – від правових інтерпретацій до психологічного аналізу. Загалом порівняльний аналіз вивчення депортації дозволяє виокремити певні спільні риси та відмінності між українськими та міжнародними дослідженнями.

Український підхід вирізняється історичним контекстом у якому основна увага приділяється радянським депортаціям (1930–1950-ті), зокрема кримських татар, українців з Лемківщини, Надсяння, Холмщини та аналізується сучасна депортація українців та дітей під час війни з Росією. Дослідницькі акценти українські вчені роблять на національній ідентичності як цілі репресій; політичній мотивації депортацій в основі якої боротьба з опором, контроль над територіями; міжнародному праві наголошуючи, що депортація це злочин проти людяності. Методами дослідження виступають архівні документи, свідчення очевидців, польові дослідження; активне використання візуальних засобів – фільми, реконструкції, наприклад стрічка «Депортація 1944–1946».

Світовому підходу притаманна географічна широта – дослідження охоплюють нацистські депортації, колоніальні переселення, сучасні міграційні кризи (США, Європа, Африка).

Наукові акценти здійснюються: на права людини, щонайперше – депортація як порушення міжнародних норм; на економічні наслідки – вплив на розвиток регіонів, нерівність; психологічні аспекти – травма, розрив родин, адаптація дітей. У методології перевага надається кількісним дослідженням, порівняльній статистиці, правовому аналізу. Широке використання міждисциплінарного підходу – історія, соціологія, економіка, право.

Український науковий дискурс зосереджений на депортації як елементі колоніальної політики СРСР та як чиннику знищення національної ідентичності. Міжнародні підходи акцентують на загальнолюдських аспектах – травмах, правових порушеннях, соціально-економічних наслідках. Об'єднання цих підходів сприятиме глибшому розумінню депортації як універсального механізму насильства, що залишає тривалий слід у суспільствах.

Українські дослідження часто мають емоційно-національний акцент, зосереджені на історичній пам'яті та сучасних злочинах. Світові підходи – більш структуровані, з акцентом на право, економіку та глобальні наслідки. Обидва напрями доповнюють одне одного, створюючи повнішу картину явища депортації.

Новітньою тенденцією у питаннях депортації стала поява у науковій літературі визначення дефініцій поняття «депортація», «єврейський погляд на депортації», «депортація як індивідуальне явище», «депортація як масове покарання», «польський погляд». Зокрема болючу тему на Волині, поляки трактують, як етнічну чистку, а розстріли євреїв у Львові – як насилля. Співпраця поляків зі німцями подається як окупація, а протиборство українців, через створення УПА, як колаборація [10]. Не однозначність визначення поняття «депортація» спостерігається у дослідженнях які стосуються повоєнних переміщень націй та народів. Так у польському середовищі науковців панує розуміння «репатріації» поляків із території Західної України й території, які за повоєнними домовленостями мали залишитися у складі Радянського Союзу.

Щодо литовці, то їх сприймають як націю яка зазнала депортації і сама нікого не депортувала, поляки ж – самі зазнали депортації і депортували інших. Внаслідок «радянського зсуву Польщі на захід» у 1944 році були виселені українці з етнічних українських територій, які опинились в складі Польської республіки, а німецьке населення було значною мірою вигнане позбавлене можливості

повернутися [8; 3]. З початку літа 1945 року вигнання німців було організовано польською владою.

При тому, вважається, що німці були не депортовані, а виселені, а «Виселення – це вимушена міграція переважно релігійних або етнічних меншин, які змушені покинути регіон походження своїх предків. Це включає примусову, постійну втечу, висилку і примусове переселення з держави або в разі її реорганізації або реорганізації. Це відрізняє її від депортації, під якою розуміється примусове переселення в межах сфери володіння. Часто її важко відрізнити від інших форм міграції» [7].

Термін «висилка» ні юридично, ні історично чітко і однозначно не визначений. Довгий час це був як бойовий клич і досі є політичним. Німецько-австрійський історик Філіп Тер наводить аргументи на користь наступного визначення: «Переселення – це вимушена форма міграції через національні кордони. Ті, хто постраждав від неї, змушені покинути батьківщину під прямим або непрямим примусом. Вигнання є незворотнім і остаточним» [4, S. 99].

Крім того, використовуються і інші терміни, які мають певні конотації, зокрема:

- *Переміщення* передбачає вимушений виїзд з місця або району у зв'язку з вигнанням або переслідуванням (державою). Оскільки, крім масових переслідувань, мала місце і досі існує політична та соціальна дискримінація або суто економічно вмотивований тиск різного ступеня, часто важко відрізнити вигнання від добровільної еміграції або навіть добровільного масштабного переселення в межах держави без доказів виселення або загрози насильства. У дослідженнях немає єдиної думки про те, як відрізнити втечу і вимушену міграцію один від одного [6].

- *Видворення* – це адміністративний акт, спрямований на припинення присутності відповідної особи в країні та відмову їй у повторному в'їзді та подальшому проживанні. Видворення, як правило, ставить інтереси держави або громади вище за добробут вигнаної особи.

Висновки. Таким чином, лише з політичних міркувань та доцільності однакові за своєю суттю процеси можуть трактуватися як «депортація», «переселення», «вигнання», та вживатися з огляду на це як офіційний термін або уникати їх. Такі визначення, сьогодні зумовлюють перегляд підходів в історіографії до питання «депортація» чи «переселення/виселення», адже це за собою несе не лише моральні аде й юридичні аспекти.

Список літератури:

1. Abel M. Long-Run Effects of Forced Resettlement: Evidence from Apartheid South Africa. The Journal of Economic History, Cambridge University Press. Volume 79, Issue 4. P. 915–953.
2. Anderson B., Gibney M. J. & Paoletti E. Citizenship, Deportation and the Boundaries of Belonging. Citizenship Studies. 15(5). P. 547–563.
3. Flucht und Vertreibung Deutscher aus Mittel- und Osteuropa 1945-1950. URL: <https://de.wikipedia.org/wiki>
4. Ther Philipp. Deutsche und polnische Vertriebene. Gesellschaft und Vertriebenenpolitik in der SBZ/DDR und in Polen 1945-1956, Göttingen 1998, ISBN 3-525-35790-7, S. 99.
5. Адамовський В. Адамовський В. І. Депортації населення України в першій половині XX століття: причини, наслідки, шляхи повернення на Батьківщину : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. К., 2004. 200 арк.
6. Бекірова Г. Кримські татари: від вигнання до повернення. Київ : Критика, 2014.
7. Вигнання. Вікіпедія (wikipedia.org)
8. Депортації західноукраїнського населення із земель, що відійшли до Польщі. Вікіпедія (wikipedia.org)
9. Когут А. Особливості депортації українського населення під час операції «Запад» (за документами ГДА СБУ). Автореф. дисерт. на зд. н.с. к. і. н. за спеціальністю 07.00.01 «історія України». КНУ імені Тараса Шевченка, Київ, 2020.
10. Колесник Ольга (2018). From Volyn to Babyn Yar: Ukrainian component in the museum of the second world war in Gdansk as a Polish site Polish of memory. Intermarum: history, politics, culture 0(5), 317–331. URL: <https://europub.co.uk/articles/-A-646835>
11. Кравченко А., Батурін С. Українські невідьники Третього Рейху: Публіцистична хроніка. Кальварія, 2005. 235 с.
12. Литвин М. Депортація/ «евакуація» західних українців: гуманітарна акція чи етнічна чистка комуністичних режимів? URL: <https://download.php>
13. Проценко К. Еволюція депортаційних практик у Великій Британії в громадському дискурсі. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua>
14. Сорока Ю. Населення західноукраїнських земель: депортації, переселення, мобілізації, міграції (1939–1950-ті роки). Київський університет, К., 2007 р., 275 с.
15. Юлзарі К. Це дійсно так, що більшість українських біженців перебувають в Росії з початку війни. URL: <https://factcheck.bg/uk>

Filipovych M.B., Dikhtiaruk Ye.A. DEPORTATION AS A SUBJECT OF HISTORICAL AND POLITICAL RESEARCH

The article considers deportation as a complex historical and political phenomenon that requires interdisciplinary analysis. The main attention is focused on methodological approaches to the study of deportation processes in Ukraine in the twentieth century, in particular in the context of totalitarian regimes and political repression. Historiographical sources that highlight different interpretations of the causes, mechanisms and consequences of forced displacement of the population are analyzed.

A comprehensive analysis of the concept of "deportation" as an object of historical and political research is also presented. Particular attention is paid to methodological approaches to its definition in Ukrainian and foreign historiography. Researchers pay attention to how political regimes, ideological guidelines, and state rhetoric affect the formation of the meaning of the concept of "deportation", its legal interpretation and narrative representation in historical sources.

The paper compares the conceptual framework in which deportation appears as an instrument of ethnic cleansing, a means of political control or a form of administrative displacement of the population. It is analyzed how the change in the political context – in particular, the transition from totalitarian to democratic regimes – transforms scientific and social ideas about deportation.

The article also outlines the problems of terminological uncertainty that arise in interdisciplinary studies and offers a critical review of the main historiographical positions. The work is based on a combination of methods of historical analysis, political theory and discursive approach, which allows for a deeper understanding of the politically determined nature of deportation practices in Ukraine in the twentieth century. The authors offer a critical assessment of existing research paradigms and outline the prospects for further studies within

the framework of historical and political science. The work is based on a combination of methods of historical analysis, political theory and source studies.

Key words: *Deportation, Historical and Political Research, Methodology of Historical Sciences, Historiography, Political Regimes, Ideology, Repressive Policy.*

Дата надходження статті: 29.09.2025

Дата прийняття статті: 08.10.2025

Опубліковано: 05.12.2025